

Marx, piyasa ve “uygulanabilir” sosyalizm¹

Alec Nove

Ota Sik ile ilk kez yirmi yılı aşkın bir süre önce Türkiye'nin Bursa kentinde karşılaştığımızı hatırlıyorum. Doğal sıcak su kaynaklarından beslenen yuvarlak bir yüzme havuzunda yüzmüş, sosyalist iktisat konusunda tartışmıştık. O zamandan bu

1 A. Nove, 1963'ten 1983'e dek iktisat okuttuğu Glasgow Üniversitesi'nde şimdi **emeritus** profesör olarak bulunuyor. Başlıca yayınları arasında *The Soviet Economy* (1961), *Was Stalin Really Necessary?* (1965), *An Economic History of the U.S.S.R.* (1969), *Stalinism and After* (1975), *Planning: What, How and Why* (1975), *The Soviet Economic System* (1977), *East-West Trade: Problems, Prospects, Issues* (1978), *Political Economy and Soviet Socialism* (1979) ve *The Economics of Feasible Socialism* (1983) var. Yazarın “Marx, the Market and ‘Feasible Socialism’” özgün başlığını taşıyan bu yazısını *Socialism, Economics and Development* (London, Allen and Unwin, 1986) adlı derlemesinden Nail Satlıgan çevirdi.

Alec Nove, adı geçen derlemede yazısını şöyle tanıtıyor: “Bu deneme, ilk kez Ulrich Gartner ve Jiri Kosta (der). Wirtschaft und Gesellschaft: Kritik und Alternativen (Berlin: Duncker und Humblot, 1979) s. 351-61 içinde yayımlandı. Bu, Çek **émigré** iktisatçısı Ota Sik için hazırlanmış bir **Festschrift** idi. Dış güçler müdahale etmeseydi Sik, 1968’de Çek ekonomisinin reformunda önemli bir rol oynayacaktı. Sosyalist ekonominin işlerliği konusundaki sofu-Marxist görüşe yönelik itirazların birçoğunun Rusya’da 1920’lerde öncelenmiş olması beni şaşırtmıştı. Katkımın başlıca teması da budur. Konunun daha uzun ve daha sistemli olarak irdelenişi için, bkz. benim *The Economics of Feasible Socialism* (London: Allen and Unwin, 1983).” N.S.

Nail Satlıgan’ın çevirisinde “Yapılabilir Sosyalizm” deyimini kullanılıyordu. Diğer çevirilerle uygunluk sağlamak için “Uygulanabilir Sosyalizm” olarak değiştirdik. (Belge Yayınları’nın notu) DM’nin notu: Bu yazı Türkçe olarak önce *İktisat* dergisi, sayı 273, Ağustos 1987 içinde, daha sonra Osman Akinhay’ın derlediği *Piyasa Sosyalizmi Tartışması*’nda (İstanbul: Belge Yayınları, 1992) yayınlanmıştır.

yana köprülerin altından, sığağıyla soğuşuyla, çok su aktı. Hepimiz, tecrübelerden, bir bölümü trajik olan tecrübelerden dersler çıkardık. Bunlar, kapitalizme eleştirel ve kötümser bir gözle bakan birçoklarımızı yeni yollar aramaya, ne Moskovacı ne Şikagocu bir “üçüncü yol” arayışına itti. **Laissez-faire, dev şirketler** ve artan istikrarsızlıkla belirlenen bir çağda ne uygulanabilir, ne de etkili olabilir. Enflasyon, işsizlik, toplumsal konsensüsün çöküşü, ülkeler içerisinde ve arasındaki servet bölümünde görülen savunulamaz aşırılıklar, bizi bekleyen sıkıntıların hücrecisi. Beri yanda merkezi planlamanın iktisadi vargıları malûm, siyasal-toplumsal içermeleri acıklı. Sosyalizme biraz olsun ilgi duyan herkes alternatifler aramak zorunda.

Bu arayışta Marksçı geleneğin kimi yönleri onlara ayak bağı olacaktır. Öyle anlaşılıyor ki Marx’ın da, Engels’in de, Lenin’in de modern bir sanayi ekonomisinin işleyişiyle ilgili karmaşıklıklar konusunda en ufak bir kavrayışları yoktu. Sosyalist ya da komünist bir ekonomiye ilişkin tasarıların tartışılmasını caydırıyorlar, kendileri de böyle bir tartışmaya girişmiyorlardı. Bununla birlikte sorunların ciddi olmayacağına inanıyorlardı. Marx’ın “komünist toplumun planlı, bir amaca yönelik gelişmesinin, kapitalist toplumun kendiliğinden gelişmekte olan piyasa mekanizmasının tersine, her şeyi açık ve anlaşılır kılacağına”, dolayısıyla “geleceğin toplumunun ayrıntılarını incelemeye çaba harcamanın anlamsız olduğuna” inandığı için gelecekteki toplumun işleyiş “mekanizmasını incelememiş olduğunu” öne süren Aron Katsenellenboigen’e katılmamak olanaksızdır.² Marx, kapitalizmde var olan “aldatmaca”yı, “meta fetişizmi”ni, sosyalizmde iktisadi gerçekliğin algılanışındaki açıklıkla karşılaştırmamış mıydı? Engels, ünlü bir parçada “değer denen şey olmayınca her şeyin kolaylaşacağını, üretim araçlarına toplumca el konmasının meta üretimine son verdiğini” söylemişti. Bettelheim’in “sosyalist toplumda, hatta bu toplumun başlangıçlarında, artık ne meta, ne değer, ne para, o halde ne de fiyat ve ücretler olacağı” görüşünü Marx’a atfediş doğruydü.³ Katsenellenboigen haklıydı: “Gelecekteki toplum, Marx ile Engels’e göre, planlama ilkesine dayalı olacağından kendiliğinden piyasa mübadelesi gereksiz olacaktı.. [Onlar] gelecekteki toplumu her şeyin besbelli olacağı bir sistem gibi tasarlıyorlardı. Halkın amaçları gibi eldeki kaynaklar ve bunları halkın ihtiyaç duyduğu ürünlere dönüştürme yöntemleri de besbelli [ve oy birlikli, A.N.] olacaktı.⁴ Lenin, klasik metinleri biliyordu ve aynı görüşü benimsemişti. *Devlet ve Devrim* içindeki ünlü bir parçada şöyle yazmıştı: “Her geçen gün basitleşen denetim ve muhasebe işlevleri herkes tarafından sırayla yerine getirilecektir.”⁵ (Ve bunu derken gelecek yüzyıldan bile söz etmiyordu.)

2 A. Katsenellenboigen, *Studies in Soviet Economic Planning* (White Plains, NY; Sharpe, 1978), s. 29.

3 C. Bettelheim, *Sosyalist Ekonomiye Geçiş Sorunları* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973), s.43.

4 Katsenellenboigen, op. cit.

5 V.I. Lenin, *Devlet ve Devrim (İstanbul: Aydınlik Yayınları, 1978), s. 66.*

Elbette bunlar, iş bölümünün aşılması, devletin körelmesi, yabancılaşmanın giderilmesi, bolluk, bir başka deyişle yer yüzü cenneti koşullarında herkesin bütün insanlıkla birlik içinde kendini gerçekleştirmesi gibi, Marx'ın düşüncesindeki ütöpik öğelerle uyuşuyordu: Marksizmin bu yönünden hiçbir şey anlıyor değilim; bilinen her siyasal, iktisadi ve toplumsal sorunun, tanımın **bir parçası olarak**, var olmadığının var sayıldığı bir sosyalizm tanımının ne anlamı olabilir, dini bir anlamı olmaktan başka? Bu denemede dikkatimizi yalnız üretim ile bölüşümün planlanması ve örgütlenmesiyle bağlantılı sorunlar üzerinde odaklaştıracamız. Ne var ki bu konulardaki Marksist kavramlar bu “ütöpik” yönlerle ilintilidir; nitekim kıtlık ve yabancılaşmanın üstesinden gelinmesini özendiricilere ihtiyaç duymayacak ve herkesin yararı için doğru olan şeyi yapacak olan bir yeni insan'a bağlamak, böylece “doğru olan şey”in açık ve kesin olarak görünür olduğunu var saymak gerekecektir her halde. Kuşkusuz Yeni Sol'un “asrı saadetçi-sofular”ının günümüzün ya da her türlü olası geleceğin sorunlarından kaçınmakla yetinmeleri bu yüzdendir. Mademki, Régis Debray'nın (yergisel) deyişle “var olan her şey gerçeklikle uzlaşmaktan suçludur”, bu, onların kendine sosyalist diyen her türlü düşünülebilecek rejime karşı ezeli doğrucu muhalefet içinde rol almalarını sağlama bağlamaktadır.

Paradoksal gözükebilir, ama Marx'tan esinlenen sosyalist planlama için en uygun fırsat, bolluk koşullarında değil, bolluğun karşıtı koşullarda, piyasa tipi kurumların ve liberal politika felsefesinin başa çıkamayacağı bir kıtlık derecesinde ortaya çıkacaktır. Yalnız gelişmekte olan ülkelerde de değil. Hem enflasyon, hem de işsizlik doğuran bugünkü aşırı bölüşümsel talepler eğiliminin yanı sıra Batı'da mevcut yaşam düzeylerini sırf korumakta ve gittikçe itaatsizleşen Üçüncü Dünya'dan ham madde ve yakıt ikmali sağlamakla karşılaşılacak nesnel zorluğun sonu karanlıktır. Doğal kaynakların tükenmesi ya da (OPEC gibi) üreticilerce fiilen denetlenmesi, Marksçı “bolluğun” tam karşıtı olan, ama, toplumun varlığını sürdürmesi için, gerçek özveri paylaşımına dayalı, zorunlu toplumsal disiplin ve planlamayı gerektiren sıkı tasarruf ve koruma önlemlerini dayatacaktır. Sosyalizm modellerinin bu noktaları göz önünde tutarak yeniden düşünülmesine gerek vardır. Bunun önemli içermeleri olacaktır. Söz gelimi kıtlığın varlığı, bencil edinmeciliğin sona erişini kafamızda canlandırmamızı düpedüz olanaksız kılmaktadır. Demek ki onu özendiriciler kullanarak dizginlememiz gerekecektir. Kaynakların iktisadi kullanımının ya da etkinliğin göz önünde tutulması hayati bir önem taşıyacaktır. Ne var ki daha iyimser varsayımlar altında bile etkinlik gerekliliği sürecektir. Çünkü etkinlik olmadan bolluğa yaklaşmak mümkün değildir.

Marksizmin piyasa ilişkilerine geleneksel olarak olumsuz olan bakışı bilinirken Marksist düşünürler, sosyalizmde iktisadi hesap için nasıl bir temel öngörmüşler-

dir? 1917'den önce bu konudaki yazın sınırlıydı. Barone'nin çığır açıcı yazısından⁶ başka Kautsky'nin ve daha az tanınmış olan Otto Neurath'ın (*Vollsozialisierung*, 1910) kimi düşünceleri vardı. Gene de Bolşevik devrimine dek bunun sosyalist düşüncenin çok az gelişmiş bir kesimi olduğu doğruduydu. Sonra savaş komünizmi geldi -komünizmin hemen geliverceği “yanılsamalar”ını, rublenin değerinin iç savaş ve kargaşa koşullarında baş aşağı düşmesini beraberinde getirerek. 1920'de, seçkin tarım iktisatçısı A.A. Çayanov'un başkanlığında, “parasız bir ekonominin sorunları” konulu bir seminer düzenlendi. Çayanov komünist değildi, ama seminere katılanlardan bazıları komünisttiler. Bunlar 1919-20'de kurulan çeşitli modelleri incelediler. Seminere katılanlardan bir başkasının, L. Yurovskiy'in, sonradan yazdığı bir kitapta çalışmalarla ilgili bir rapor ve yorum buluyoruz.⁷ Burada söz konusu olan, yalnız tarihi açıdan ilginç olan bir tartışma değildir kesinlikle. Çünkü modeller ve tartışmalar, aynı konudaki çağdaş anlaşmazlıklarla doğrudan ilişkilidir. Kitabın bütünü, özellikle de bu bölüm, L. Yurovskiy'in az rastlanır nitelikte bir iktisatçı olduğunu göstermektedir. Yayınlanışından iki yıl sonra kendisi saçma suçlamalarla tutuklanmış, bir daha da ortaya çıkmamıştır.

Yurovskiy, sergilemesine meta-para mekanizmasının ve fiyatın işlevlerini tahlil ederek başlar. Bunların eksikliklerinin pek âlâ farkında olduğu görülür; dışsallıklardan, kamu mallarından ve amortismanın kesinlikten uzak oluşundan, parasal birimin (olağan koşullar altında bile) istikrarsızlığından söz eder. Evet, toplum refahı ile ekonominin bir parçasının kârının çatıştığı durumlar olduğunu teslim eder. Bilinen mükemmel bir çözüm yoktur. Sorunu şöyle koyar: “Geniş bir alanı kaplayan, büyük bir nüfusu ve ulaşım ağı, önemli fabrikaları ve sanayi kuruluşları olan bir ekonomi düşünülebilir mi ki üretim, bölüşüm ve tüketimle değer-parasal hesaba başvurmaksızın başa çıksın?”⁸ Sosyalist bir ekonominin çeşitli modellerini bu açıdan inceler.

İncelediği ilk modeller M. Smit ile S. Klepikov'unkilerdir (kadın olan Smit ancak bir yıl önce ölmüştür). Hesaplama için teknik bir temel araştırılmıştı bunlarda. Yazarlarına göre bu çabalar ancak birer ilk taslaktır. Maliyetler beş başlık altında sınıflandırılmıştır, 1) insan çabası, 2) mekanik enerji, 3) ısı, 4) ham maddeler vb., 5) makineler ve aletler. Yazarlar, bu beş kalemin iki başlık altında birleştirilebileceğini var sayarlar: adam-saat ve enerji birimleri. Ardından hepsi, standart insan-saatler cinsinden ifade edilecek, bu “standartın” içeriği, değişen tekniklere bağlı olarak değişikliğe uğrayacaktır.

6 E. Barone'nin “The ministry of production in the collectivist state” yazısı, A. Nove ve D. M. Muti (der), *Socialist Economics: Selected Readings* (Harmondsworth: Penguin, (1972), s. 52-74'te yeniden basılmıştır.

7 L. Yurovskiy, *Denejnaya politika sovyetskoy vlasti* (Moskova: 1928)

8 ibid, s. 85.

Emek-çaba ile (mekanik) enerji arasındaki ilişkinin sabit bir büyüklük olarak alınmasına elverecek ölçüde standartlaşmış bir tekniği ve bütün ülkelerin işçileri arasında o ölçüde eşit bir üretim araçları bölüşümünü ancak uzak gelecekte düşünebiliriz. Bunun için ise, teknikte ve muhasebecilikte, iki devrimci fırtınayı beklemek gerekecektir. Ancak bir Dünya İktisadi Konseyi (**Mirsovnarhoz**) kurulduğu zaman, bütün dünya iktisadi ve teknik hesabın konusu olduğu zaman insan emeği ile makine arasında sabit bir ilişkinin bulunduğu düşünülebilir.⁹

Klepikov’un varyantı, “birleşik insan-ve-makine enerji birimleri” öngörüyor, Yurovskiy ise, alaycı bir yorumla onun **mirsovnarhoz**’u beklemeye gerek görmediğini belirtiyordu!

Yurovskiy, acımasız bir saldırıyla bunu saçma diye nitelendirir. Modelde enerji harcaması ile nihai sonuç arasında **hiçbir** bağ yoktu, talebin karşılanması ya da her hangi bir ürüne duyulan ihtiyaçla bağ kurulmamıştı, aynı enerji harcamasının eşitsiz bir sürü iktisadi etki yaratabileceği kavranmamıştı. Kimi enerji çeşitleri (örn. rüzgar) bedava, öbürleri çok daha pahalıydı. İnsan emeğinin mekanik birimlere çevrilmesi saçma sonuçlar doğururdu. “Bu kavrayışlara herhangi bir iktisadi anlam kazandırmak, Smit tarafından öngörülen iki devrimci fırtınadan fazlasını gerektirir. Organik ve inorganik doğanın karakterini değiştirecek bir fırtınaya da gerek olacaktır.”¹⁰

Sonra çok daha büyük bir saygıyla Çayanov tarafından kurulan modele döner. Bu modelin Otto Neurath’inkiyle benzerliğine işaret ederse de Çayanov’un Neurath’ın fikirlerinden her halde haberi yoktur. Çayanov’un modeli şöyledir. Hükümet, geçmiş tecrübeye dayanarak halk için her bir ürünün ne kadarına ihtiyaç duyulacağını belirler. Önce bu miktarı ve çeşitleri en iyi nasıl üreteceğini belirlemeye, sonra da birim emek ve eldeki üretim aracı başına çıktıyı azamileştirmeye çalışır. Net ürün ya da katma değeri belirleme anlamında maliyet ile çıktıyı karşılaştırmaya olanak yoktur. Çünkü maliyetler ile çıktı farklı birimlerle sayılmaktadır: “Toplumun harcadığı ilave emeğin yükünün marjda ihtiyaçların tatminine eşit olduğu noktaya kadar, ilave çıktı elde etmek üzere emek uygulamaya devam etmek gerekir.” Yurovskiy, bunu hesaplamının yolunun gösterilmemiş olduğu yorumunu yapar. Maliyetlerin en aza indirilmesi gerekmektedir. “Maliyetler”, fiziksel emek, gereç, makine ve bunun gibi birimlere ayrılmaktadır. Bunların kat sayılarıyla ağırlıklanması, sonra da ortaya çıkan birleşik maliyetlerin hükümetin bu anlamdaki “maliyetler”in en düşük olduğu belli çeşitleri üretmeye karar vermesiyle en aza indirilmesi gerekecektir. Bu işlemin belli bir kalemi olağan koşullarda üretmek için gerekli olan girdi miktarlarına (emek, yakıt, gereç ve benzeri) ilişkin, geçmiş tecrübeye dayalı olarak saptanmış

9 ibid, s. 97. M: Smit’in bu modelle ilgili 1921 tarihli yazısından yapılan doğrudan alıntı.

10 ibid, s. 99.

“normlar” ile pekiştirilmesi gerekecektir. Ne değişik maliyet kategorilerinin, ne de değişik ürünlerin aynı birimlerle ölçülmesi mümkündür.

Yurovskiy’in yorumuna bakılırsa (çok zeki olan) Çayanov, ortak değer paydasının bulunmadığı, dolayısıyla hükümetin tüketicinin seçişine göre değil, kendi planına göre tüketim kalıbını belirleyip ürünleri bölüştürdüğü parasız bir ekonominin mantığını doğru olarak ortaya koymuştu. Çeşitli maliyet öğelerinin yanı sıra girdilere verilecek ağırlıkları da hükümetin belirlemesi gerekecekti. (1920’de Çayanov, “maddi dengeler” ya da girdi-çıktı normlarının zorunluğunu teorik olarak saptamıştı.) Eskiden var olan piyasa ekonomisinde belirlenmiş bir dizi ilişkiye dayalı böyle sistemi işletmek olanaklıydı. Seçilmiş üretim kalıbının bir başkasından daha iyi ya da daha kötü olduğunu nesnel olarak bilmeye elbette olanak olmayacak, sistem, muhtemelen düşük bir etkinlik ve tüketim düzeyinde işleyecekti. Smit modeli gibi yaradılıştan anlamsız olmasa da Yurovskiy’e göre, oldukça açık sebeplerden dolayı, gene de hiç mi hiç akla yakın değildi.

Kreve’nin temsil ettiği bir başka modeller kategorisi emek-değer teorisinin uyarlanmasına dayanır. Kreve’nin hesap birimi toplumsal olarak gerekli emek saati, ya da kullanılan gereçler, makineler ve benzerlerinin emek içeriği hesaba katılarak bulunmuş, bir amaca yönelik olarak (**tselesaobrazno**) kullanılmış adam-saattir. Temel emek-değer (**trudovaya tsennost**) birimi, iş normunun yüzde 100’ünü yerine getiren bir saatlik vasıfsız emek olacaktır. “Vasıflı ya da karmaşık emeğin vasıfsız emeğe çevrilmesi tarife (toplu sözleşme) ücret hadlerinin bir fonksiyonu olacaktır. Bu hadler bir miktar yanlış ya da bilim dışı olabilir, doğru; ama bu, emek değerlerden değil, ücret baremlerinden kaynaklanan bir sorundur”, diye yazar Kreve. Mevcut mal stokları, savaş öncesi fiyatlar üzerinden, bir saatlik savaş öncesi emeğin değerine bölünerek ve 1920’de var olan üretim koşullarına getirmek için çarpılarak değerlendirilecektir. Ardından Kreve, aralarında “yerel **sovnarhoz**’un idamesi”, devlet fonları (yatırım fonları dahil) ve dağıtım maliyetlerinin bulunduğu “demirbaşlar”ı karşılamak için birkaç adam-saat biriminin eklenmesini önerir. İşçi, çalışılmış adam-saat sayısını gösteren birimler elde edecek, “dağıtım organları”ndan da emek- değeri karşılayan çeşitli ürünleri çekecektir. İşletme, çıktısının adam-saat türünden ölçülmüş değerine denk düşen (bununla orantılı) gereçleri **sovnarhoz**’dan alacaktır. Yazar, şemasını uygulamak ve böylelikle “Rusya’nın kapitalist ekonomisinin çürüyen cesedine son kazığı çakmak” (gene Kreve’nin sözleri) üzere bir Dağıtım ve İkmal Komiserliği’nin kurulmasını önerir.

Yurovskiy’in yorumu şöyledir: Devlet harcama ve yatırımlarını karşılamak üzere ayrılacak ilave emek-saatlerin nasıl hesaplanacağı gibi sorunlar bir yana, günümüzde hala geçerli olan daha temelli bir itiraz söz konusudur. Yurovskiy, **bir amaca yönelik olarak kullanılmış toplumsal olarak gerekli** kelimelerinin

Kreve'nin modelindeki öneminin altını çizer. “Meta-para ekonomisinde neyin bir amaca yönelik ve toplumsal olarak gerekli olduğunun belirlenmesi, **piyasa-da** belirlenir.”¹¹ Kreve modeli, toplumsal gerekliliği de, bir amaca yönelikliği de belirleyecek araçlardan yoksundur. Oysa bu araçların sağlanması gerekmektedir. Yurovskiy, devamla maliyetleri emek-maliyeti-artı temelinde, yani *Kapital*'in I. cildi temelinde değerlendirmenin ne denli istenir olduğunu sorgular; bu, sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu sanayilerce üretilen malları “daha ucuz” hale getirecektir (böylece Stalin kendisini öldürttükten çok sonra yer alacak tartışmaların haberciliğini yapar bir kez daha.)

Bundan sonra incelenen model, kısmen K. Şmelev'in kısmen de Strumilin'in ürünüdür;¹² Strumilin ayrı ve daha karmaşık bir model de kurmuş olduğu için buna Strumilin I adını vereceğim. Bu yazarlar, “emek hesap birimi” üzerine bir kararname taslağı hazırlamışlardı. Bu birim, Rusçadaki **trudovaya edinitsa** kelimelerine dayalı olarak **tred** adını taşıyacaktı. Vasıflı emeğin standart **tred** birimlerine nasıl çevrileceğini Çalışma ve Savunma Konseyi belirleyecekti. Bütün mal ve hizmetler, ara sıra gözden geçirilerek, **tred** birimleriyle ifade edilecekti. Harcanan emeğin toplumsal gerekliliğinin nasıl belirleneceği ya da yatırım kaynaklarının nasıl elde edileceği konusunda hiç bir şey söylenmiyordu ve bu bakımdan model Kreve'ninkinden aşağıydı.

Strumilin II adını vereceğim model daha ince ve iddialıdır. Strumilin, Marx'ın üretime harcanacak emek-zamanın, sosyalizmde, farklı ürünlerin toplumsal faydasına göre belirleneceği yolundaki görüşünü aktarır. İhtiyaçların karşılanması en az maliyetle nasıl azamileştirileceğine ilişkin matematiksel bir sorundur söz konusu olan. Strumilin, bireysel faydayı ölçemesek de, toplumsal faydanın belirlenebileceğini, ölçülebileceğini ve karşılaştırılabileceğini yazar. Ardından “bir ilk yaklaştırım olarak, (her hangi bir malın) çıktı hacmi geometrik hızla artarsa tatminin aritmetik hızla artacağını” var sayar. Demek ki üretimde kullanılan her ilave emek birimi, azalan marjinal toplumsal fayda verecektir. Bir noktada emek çabasının ürettiği toplumsal fayda zahmetine değmeyecek, o nokta, verilmiş üretici güçler düzeyinde üretimin sınırını temsil edecektir.

Çok okumuş Yurovskiy, bunların Jevons, Menger, Walras ve benzerini fazlasıyla andırıldığını belirtmekten kendini alamaz. Bunu Jevons'tan yaptığı İngilizce bir alıntıyla pekiştirir: “Her hangi bir istihdamdan elde edilen fayda artışı elem artışını tam olarak dengeleyinceye kadar emek harcamaya devam edilir.” İşte Yurovskiy'in yorumu:

Jevons'ın aklında bireysel, Strumilin'in aklında toplumsal fayda vardı, doğru.

11 ibid. s. 105; siyahlar yazının aslında.

12 Strumilin 1973'te eceliyle öldü.

Ama toplumsal fayda bireysel faydalardan başka bir şeyden pek oluşamayacağı gibi tüketim hacmini artırmanın bir sonucu olarak toplumsal ihtiyacın doyumu da ancak 'bireysel' gereksinmelerin doyumu biçimini alabilir. Marjinal fayda denen okulun eski fikirleri, daha safdil psikolojik varyantıyla, yukarıda aktarılan savlarda tam olarak dile getirilmiş oluyor.¹³

Strumilin'in bölüşüm modeli şöyledir. Her işçinin, yaptığı işe denk düşen emek-değerler toplamının işleneceği bir defteri olacak, bunu istediği gibi harcayabilecektir. Çünkü Strumilin, karnenin "savaş ve düşkünlüğün" vargısı olduğunda, yerini serbest seçişe bırakması gerektiğinde ısrarlıdır. Sosyalist toplumda paranın olmayacağı konusunda da ısrarlıdır elbet. Mağazalardaki mallar, emek içeriklerine, **tred** birimlerine, karşılık olan "fiyat" etiketleri taşıyacaktır. Strumilin'in modeli, marjinal insan çabası uygulamasının bütün alanlarda eşit bir fayda ya da tatmin yaratmasını sağlayacak biçimde tasarlanmıştır. Peki, piyasanın yokluğunda, bu nasıl başarılabilecektir? Strumilin, gider bütçelerine ve elde edilebilir özgül ürünlerin artırılışının faydayı nasıl etkilediğine ilişkin araştırmalara bel bağlayacaktır. Yurovskiy, bu tür yöntemlerle talep çizelgeleri oluşturmanın son derece eşitlikçi bir toplumda mümkün olacağı yorumunu yapar. Hükümetin, tüketicilerin davranışı ışığında, stoklar ve üretimdeki artış ya da azalışı gözlemlemesi gerekecektir. **Tred** değerlemelerini değiştirerek de arzın talebe uyarlanması mümkün olsa gerektir. Ama (Yurovskiy'in alaycı yorumuna göre) emek-değerlerin arz ve talep ilişkisindeki değişimlere uyarlanması, bu değerleri yalnızca üretim koşullarına bağlayan öğretiyeye ters düşecektir. Yurovskiy, talebin arzı artırarak karşılanamaması durumunda, özgür tüketici seçişinin ortadan kalkacağı ve tayinlama mantığının ağır basacağı uyarısını yapar. Ancak bu model, üretimin görevinin talebe uyum göstermek olduğunu vurguluyordu kuşkusuz. Yalnız bunun mekaniği sorunluymuştu. Uyarlanmış ve esnek **tred** birimlerinin yeni bir kılığa girmiş para olduğu, devlet mağazalarının bir perakende piyasası gibi iş gördüğü ortaya çıkmadığı sürece tabii. Yurovskiy, ayrıca çeşitli üretim işletmelerinin de mal (yakıt, kumaş, iplik ve benzeri) talep edeceğini, temel etkinlik hesaplamalarını yapabilmek için bunların ölçülmesi gerekeceğini kaydeder. Strumilin, dolambaçlı bir yoldan parayı yeniden keşfediyordu sanki.

Yurovskiy, bu modelde maliyetin ölçülmesinin tahliline eğilir yeniden. Sermaye bedeli olmadığı için "sermayenin organik bileşimi" burada bir kez daha ihmale uğramaktadır. Yerine-"fiyatlar", yalnız emek-maliyetlerle orantılı olacaktır. Değerlemelerin eşit bir sermaye getirisine dayandırıldığı bir modele kıyasla bu, mantıklı olarak, üretimin talebe uyarlanmasına çalışıldığı sırada, sermaye yatırımlarının sermaye-yoğun sanayilere doğru yeniden dağılmasına yol açacaktı. Bu istenilir bir şey miydi peki? Neden, diye sorar, kapitalizmde kârı sermayecinin cebine indir-

13 Yurovskiy, op. cit. s. 109.

mesinden, devrimin ise sermayeciyi tasfiye etmiş olmasından bu sonuç çıksındı? Strumilin’in cevabı şöyledir; “İnsanın yalnız emeğini tutumlu kullanmakta çıkarı vardır. Doğada gereç ve enerji tükenmezdir. Bunlar, ancak kendilerine emek harcadığı ölçüde maliyet olarak değerlendirilmelidir.” Yurovskiy bu görüşe şiddetle karşı çıkar. Birincisi, bunlar tükenmez değildir. İkincisi, bunlar çoğu kez kıt (kent merkezlerindeki toprak, petrolü toprak ve benzeri) olduğu gibi tutumlu bir biçimde kullanılmaları için “değerlenmeleri” gerekir. Belki bunları varlıkları sayesinde tasarruf edilen emek cinsinden değerlemek mümkündür, ama bunları bedava sayıp geçmek olmaz. Sonra, üçüncüsü, yatırımlar, farklı dallar arasında nasıl, hangi hesaplamalara dayanılarak dağıtılacaktır? Planlama organları, kaynakları dağıtmak için bir ölçütü nasıl oluşturacaktır? Varlıkları en verimli yolda kullanmak. Bu verimliliği de yapılan yatırımların randımanı biçiminde ölçmek gerekmektedir. “Bu tür hesaplamaların kullanılmasındaki psikolojik isteksizliği sermayenin faizinin kapitalizmde bir sınıf geliri oluşturduğu gerçeğinin hatırlanmasıyla açıklayabiliriz yalnız.”¹⁴

Yurovskiy, devamla bu değişik modelleri iki başlıklı iki küme halinde sınıflandırır: (tüketim için ve üretim maliyetleri için) tek bir değerlendirme birimi öngörenler ile öngörmeyenler, ve tüketici seçişini öngörenler ile tüketim mallarının tayınlanması ya da tevziine dayalı olanlar. Ortak bir değerlendirme birimi olmayınca maliyetleri sonuçlarla ya da farklı maliyet öğeleri ve farklı ürünleri birbiriyle karşılaştırmaya olanak yoktur. Bunun işlemesi, ancak tüketiciye tayın tevzi ediliyorsa mümkündür. Teorik olarak böyle bir model, tüketim ile üretim arasındaki dengeyi, her ikisinin sıkı sıkıya düzenlenmesi yoluyla (üretileni ve elde bulunanı hükümet dağıtır) sağlayabilir ve o zaman paraya gerek kalmaz. Ama bu tür “kışla sosyalizmi”, hiç bir yerde halkın hoşuna gitmez. Nitekim komünist Strumilin tarafından bile küçümşenerek reddedildiğini görmüştük. Buna karşılık tüketici seçişi, yurttaşlara paraya çok benzer bir şey tevzi etmek, sonra da bu birimlerle ürünlerin “fiyatlar”ını dile getirmek demektir. O zaman arz ve talep arasındaki denge, piyasa ekonomisinde olduğu gibi, fiyat etiketlerini değiştirerek ve arzı uyarlayarak sağlanacaktır. Bu gibi “fiyatlar”, devlet işletmeleri ile örgütleri **arasındaki** alışverişlerde de geçerli olabilir. Bununla birlikte (Yurovskiy bu noktada gene uzak görüşlüdür) çok şey, **merkezleşme derecesine** bağlıdır. “Merkezleşmenin sınırları sorunu, farklı örgütsel biçimlerin rasyonelliğine göre kararlaştırılmalıdır. Ve hiç kimse, sosyalist ekonominin farklı gelişme aşamalarında rasyonel merkezleşme derecesinin ne olacağını önceden söyleyemez.” Ancak her halükarda standart, genel olarak kullanılan bir birim cinsinden alışverişlerin hesabını tutmak gerekecektir. Yurovskiy, daha sonra “üretim araçlarının kıtlığını ve bunları toplumun ihtiyaçlarının giderilmesini azami- leştirecek biçimde kullanma gereğini” göz önünde tutmayan **fred** ve benzer yerine-

14 ibid, s. 118.

emek-değerler karşısında parasal bir birimin üstünlüğünü gösterir.¹⁵

Yurovskiy'den yapılan bu alıntılar, iktisadi (özellikle sosyalist) düşünce tarihçesine ilginç gelecektir sanırım. Ama bunlar, daha önce öne sürdüğüm gibi, günümüzde hala geçerlidir. Hatta bu alanda ilerleme olmak şöyle dursun, gerileme olduğunu kavramak için bunları modern Marksist “sofular”ın düşünce süreçleriyle karşılaştırmak yeter de artar. Söz gelimi Charles Bettelheim’in **Calcul économique et formes de propriété**’sini alalım.¹⁶ SSCB’nin ders alınacak bu kadar tecrübesi varken o, hâlâ aşağı yukarı Smit ile Kreve’nin 1920’de buldukları yerededir. Parasal hesaplama karşı çıkar, maliyetler için saat cinsinden bir tür ölçümü savunur (bunu hesaplamanın pratik zorluğunu kabul eder bir yandan da). Sermaye için bir getiri haddinin kullanılmasını kınar, sosyalist planlamanın kullanacağı ölçütün “toplumsal olarak yararlı etki” olması gerektiğini ilan eder. Hem de bunun nasıl belirlenmesi ya da bunu kimin kararlaştırması gerektiğini belirtmeksizin. Ve ne de harcanan emek saatlerinin toplumsal olarak daha (ya da daha az) gerekli olup olmadığının nasıl belirleneceğini tartışır. Bettelheim, haklı olarak, “meta üretimi”, yani mübadele ilişkileri ve parasal mekanizma ile üretim birimlerinin özerkliği arasındaki bağın önemini anlatır. Ama üretim birimlerinde bulunması gereken özerklik derecesini irdelemez. O ve onun gibi düşünenler, Sovyet tipi bürokrasiyi kınayarak, çarpıklık ve etkisizlikleri merkezden planlama çabasına değil, bürokrasi ve ayrıcalıklı tabakaların varlığına, “bağlaşık üreticiler”in demokratik denetiminin yokluğuna atfederler. Merkezleşme ile fiyat-ve-piyasa ölçütlerinin fiilen bir araya gelmesi karşısında bürokrasi kadar mikro-etkisizliklerin de birer işlevsel zorunluluk olduğunu Bettelheim aklına getirmez anlaşılır. “Bağlaşık üreticiler”in (ya da “doğrudan üreticiler”in), ürettiği farklı ürünler milyonlarla, karşılıklı bağlantıları ve karşılıklı bağımlılıkları milyonun katlarıyla sayılan modern bir sanayi ekonomisinin muazzam karmaşıklıklarını **nasıl** gerçekten denetlemelerinin **mümkün** olacağı üstünde Bettelheim’in ve öteki “yeni solcular”ın ciddi olarak durmamış olmaları şaşılacak şeydir doğrusu.

Yugoslav modeline kesinlikle yanlış sebeplerden ötürü saldırışı Bettelheim’in düşüncesi için tipiktir: “Öz yönetimli” Yugoslav işletmesi, kendi işçilerinin değil, piyasanın denetimi altındaymış. İyi ama **herhangi bir** üreticiler grubunun, mal ve hizmetlerinin kullanıcıları tarafından istenen şeyleri üretmesi gerekir. O ölçüde de kendisi dışındaki güçlerce denetlenmek **zorundadır**. Yugoslav modelinde kolektif, olanakları inceleyip alternatifler arasında seçim yapabilir, piyasanın koyduğu sınırlar içerisinde, elbette. Bilinen tek alternatif yukardan **emirlerdir**. Bettelheim, sözünü ettiği “bağlaşık üreticiler”in eş zamanlı olarak üretici ve tüketici oldukları, neye ihtiyaç olduğunu yoldaşça tartışma yoluyla belirleyebilecekleri cevabını verecek

¹⁵ ibid, s. 125.

¹⁶ C. Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété* (Paris: Maspéro. 1970).

olursa ona verilecek cevap da oldukça açıktır: Yalnız hiyerarşik piramidin tepesinde, toplumun tümü düzeyinde, tüketiciler üreticidir (ve **vice versa**) ve bu, bürokrasi ve yabancılaşmayı birer pratik vargı olarak doğuran merkezileşmenin mantığıdır.

Lenin, iktidarı ele geçirdikten sonra, “bütün emekçi gruplarını tek bir iktisadî organ halinde birbirine bağlayan, saat gibi işleyen birleşik bir irade olmazsa işletmelerin doğru dürüst işlev göremeyeceğini” öğrenmişti.¹⁷ Lenin, aynı zamanda bürokrasinin büyümesinden dehşete düşmüştü. Bu ikisi arasında bağlantı kurmaya, ölmeden önce, vakti oldu mu? İşin ilginç Trotskiy’in oldu. “Geçiş çağı sırasında her bir işletme ... şu ya da bu ölçüde piyasada bağımsız olarak yönünü bulmak ve kendini piyasa aracılığıyla sınamak ... [ve] yalnız yukarının, devlet organlarının değil, aşağının, piyasanın da denetimine tâbi olmak zorundadır.”¹⁸ 1936 yılında Stalinci planlamayı “tıpkı bürokratik keyfiliğin siyasal denetimden kendisini kurtardığı gibi parasal (**tsennostniy**) denetimden de kurtulduğu” için suçluyordu. “Geçiş çağının tümü” dediği süre boyunca parasal-piyasa ilişkilerinin ve hesaplamalarının mantık ve zorunluluğunun önemini tam olarak anlamıştı.¹⁹ Trotskiy, evrensel bolluk koşullarında tam komünizm öngörüsünden vazgeçmiş değildi, doğru. Ama şimdilik (bu örnekte 1930’ların Rusya’sı) fiilen savunduğu şey, “meta devrinin azalmasına değil, genişlemesine” yol açan, parasallaşmanın **yaygınlaştırılması**, “kapitalizmin geliştirdiği iktisadî parasal hesaplar”ın, üreticilerin kişisel çıkarlarının kullanılmasıydı.²⁰ Günümüzde sözüm ona Trotskiyecilerin Ota Sik gibi adamların fikirlerine ya da 1968 Macar reform modelinin ilkelerine karşı yönelttikleri saldırılar buna ters düşmektedir. Elbette piyasa, ciddi toplumsal ve iktisadi çarpıklıklara neden olabilir, sınırlandırılmaya gerek gösterir ve merkezden yürütülen önemli devlet planlama işlevleriyle yan yana yaşamak zorundadır. Elbette yerel ya da kesimsel ile genel çıkar arasında, plan ile piyasa arasında (planın ve piyasanın **içerisinde** olduğu gibi) gerilimler baş gösterebilir. Ama çatışmasız ve gerilimsiz hayat, yalnız ütöpik bir kavram değil, aynı zamanda çok sıkıcı bir kavramdır da. Denge, değerli Macar iktisatçısı Janos Kornai’nin bir keresinde bizlere hatırlattığı üzere, ille iyi bir şey değildir; iktidarsız bir erkek ile soğuk bir kadın arasında da denge vardır.

Bir **dritle Weg** [üçüncü yol] arayışı devam etmelidir. Merkeziyet ile ademi merkeziyet, plan ile piyasa, özgürlük ile disiplin, kısa dönemli iktisadi etkinlik ile öteki haklı toplumsal amaçlar (daha büyük eşitlik, tükenebilir kaynakların korunması ve benzeri gibi) arasındaki doğru dengenin bulunması kolay bir iş değildir. Modern sanayi toplumunun ve yinelemeli teknolojik devrimlerin hepimizin karşısına çözümsüz toplumsal sorunlar çıkaran mantığının yaşadığımız sıkıntıların temel bir

17 V.I. Lenin, *Soçineniya*, c. 36 (Moskova: 5. B., 1962), s. 157.

18 Komintern 4. Kongresinde yaptığı konuşma, 1922.

19 L. Trotskiy, “Şto takoye SSSR i kuda on idot”, *çogaltma*, 1936, No: 58, 66 vb.

20 ibid.

nedeni olması hiç de olanaksız değildir. Asya'daki nüfus patlaması, dünyadaki yoksulluk, doğal kaynakların sınırlılığı, yükselen beklentiler, gruplar, uluslar ve sınıflar arasındaki çatışmalar karşısında bilinen herhangi bir sistem bunların doğurduğu sorunlarla başa çıkabiliyor mu? Başlangıçta belirtilmiş olduğu gibi Marx'ın "bolluğunun" ve bunun içermelerinin gerçekten çok uzağındayız. Gene de üretimin gerek **ölçeğinin**, gerekse karmaşıklığının büyümesi (kapitalist ülkelerdeki dev şirketler içeriden **yönetilmektedir**) ve hırsın denetimsizce uyarılması, planlamanın rolünü ve önemini artırmaktadır. Bütünüyle piyasaya yönelik bir toplumun olumsuz yönlerinin, planlamadan ve demokratik olarak uygulanacak toplumsal-siyasal denetimden, yani bir tür sosyalizmden yana ileri sürülebilecek kanıtların güçlülüğünün gerçekten bilincinde olmalıyız. Ne var ki **uygulanabilir** sosyalist ekonomiler üzerine sıkı ve gerçekçi bir düşünme çabası, bir ön koşul olarak, Marx'ın düşüncesindeki ütopyik öğelerin açıktan reddini gerektirir. Ne o ne de Lenin, iktisadi etkinlik boyutuyla, toplumsal ya da siyasal boyutlarıyla, sorunun ayrılmaz bir parçası olan karmaşıklıkların önemini anlamıştı. Onlara göre her şey "kolay" olacaktı. Hiç değilse bizim bütün bunların son derece karışık sorunlar olduğunun farkında olmayışımız mazur görülemez.